

II.

Konuşan: Ord. Prof. GÜNALTAY

Sayın dinleyiciler ;

Ölümünün bininci yıldönümü vesilesiyle hatırasını hürmetle andığımız Fârâbî, dünya fikir adamları arasında şerefli bir mevki olan büyük bir Türk mütefekkiridir.

Büyük mütefekkirlerin önemleri, zamanlarındaki yüksek irfanı temsil etmelerinden ziyade, yaydıkları ışıkların insanlığın yükselmesine olan tesiriyle ölçülür. Çünkü onların deha hüzmeleri, sadece ilmî terakkiye hamleler vermekle kalmaz, asırlar boyunca bütün insanlık için, türlü cephelelerden reha ve selâmet rehberi olurlar.

Onuncu asırda parıldayan, üzerine yığılan asırlar çoğaldıkça ziyası artan, rolü daha iyi anlaşılan deha şulesi Fârâbî de bu büyük insanlardan biridir. Onun hayat ve faaliyetinin tahlili, yalnız çalışkanlıkta, ahlâk dürüstlüğünde, seciye selâbetinde, Türk çocuklarına örnek olması gereken şahsiyetinin tanılması itibariyle değil, taassup ve şüphecilik kâbuslarını parçalayarak hür fikir hareketine verdiği hız, açtığı şehrah bakımından da büyük önem taşımaktadır.

Bu büyük adam, içtimaî ve siyasî tepkilere meydan vermeden, dimağları kaplayan cehalet ve taassup bulutlarını alâyişsiz bir surette sessizce dağıtmağa çalışmış, ilmî araştırma sahasında dogmatik giriveler dışında geniş bir serbest tefekkür yolu açmış, yeni metodlara, yeni doktrinlere dayanan felsefî bir sistemle kâinat kozmolojisini izah eden bir plân çizmiştir.

Fârâbî, dokuzuncu asrın ikinci yarısında, Bağdat sultanlarının tesirsiz olduğu bir bölgede, Seyhun nehri doğusundaki Farab şehrinde doğdu. Dünyaya gözünü açtığı tarihi maalesef bilmiyoruz. Ortar adıyla de anılan bu şehir, altıncı asırda siyasî nüfuzunu buralara kadar yayan Çin'in büyük Tang sülâlesi devrindenberi İran ve Bizans İmparatorluklarıyla Çin arasındaki ipek yolu üzerinde konak yeri olmak itibariyle zengin ve refahlı bir ticaret merkezi idi.

İçinden geçen ırmakla sulanan yeşil çimenlikler, şirin koruluklar ortasında yükselen şehir, Farabi'nin doğduğu zamanlarda da, eski umran ve refahını az çok muhafaza ediyordu.

Müstakbel filozofumuzun babası, *Uzlug* ailesinden Turhan oğlu Mehmed adlı bir askerdi. Kendisi de çocukluğunda Mehmed ismiyle anılıyordu. Tanınmış bir âlim olarak Irak ve Suriye'de bulunduğu zaman, memleketine nisbetle Fârâbî lakabıyla ve Ebu Nasr künyesiyle şöhret almış, bu lakab asıl adını unutturmuştur.

Gençliğini savaş meydanlarında yıpratın babasının, ihtiyarlığında sıkıntılı bir hayat geçirdiği anlaşılıyor. Beşği mütevazi bir yuvada sallanan küçük Mehmet, Farab'ın yeşil bahçelerini dolduran meyve ağaçlarının loş gölgelerinde, tabiat güzellikleri içinde büyüdü. İlk ve orta tahsilini de burada bitirdi. Uzun hayatı boyunca onun hassas ve sanatkâr benliğini, cemiyetin sun'î bezenişlerinden, riyali alâyişlerinden tiksindirerek tabiatın saf ve sade güzelliklerine meclûp eden temayülün filizleri, şüphe yok ki, Farab bahçelerinde geçen çocukluk zamanlarında yeşermiştir.

Genç Mehmet'de erkenden uyanan her şeyi kavramak, dimağını kıvrandıran şüpheleri gidermek şevki, tahsili ilerledikçe artıyordu. Bu ateşle o zamanlar büyük ilim adamlarıyla şöhret alan İran'a koştu.

Aristo'nun, payansız hırsını saltanatlar devirmekle teskine çalışan bir talebesinin, Makedonyalı İskender'in yıktığı âbidelerin hazin enkazını hâlâ sinesinde saklayan bu tarihî ülkede aradığı bilgi kaynaklarını buldu. O zamanlarda müslüman kavimlerin müşterek dili olan arapçadan başka farsçayı ve islâmî bilgileri öğrendi.

Eski mazdeizm ve maniheizmin bu ana yurdunda bu sıralarda bir sürü teolojik mezhepler, tarikatler birbirleriyle çarpışıyorlardı. Bu mezheplerin üstadları umumî dersler vermek, toplantılar yapmak, kitaplar yaymak suretiyle kendi kanaatlerini öğüyor, başka mezheplerin esaslarını çürütüyorlardı.

Hakikati aramak şevkiyle ana ocağını terkederek ateşin bir zekâ için böyle bir muhit, tabiatıyla, çok cazibeli idi. Genç Fârâbî, büyük bir şevkle, tanınmış birçok âlimlerin derslerine devam etti.

İran'daki hayatı hakkında malûmatımız bundan ibarettir. *Uzlug* oğlu Farab'tan İran'a ne zaman gitti? hangi şehirlerde ne kadar müddet kaldı? hangi üstaplardan neler öğrendi? esefle söyleyelim ki, müstakbel filozofun tandanası itibarıyla çok mühim olan bu hususlar, kalın bir zulmet perdesi altında kalmıştır. Hal tercümesinden bahseden kaynaklarda naklettiğimiz birkaç satırdan başka malûmat yoktur.

Halbuki işaret ettiğim noktalar, onun orijinal fikirlerinin kaynağını araştırmak yolunda bize birer ışık olabilirlerdi.

Genç Fârâbî'nin Zerdüş'tün yurdunda karşılaştığı kanaatlere, fikir cereyanlarına, çeşit çeşit mezheplere karşı ilgisiz kalmamış olacağını tabîi buluruz. Fakat, hangi mezhebi benimsediği, hangi cereyana taraf-tar olduğu bizim için meçhul kalmıştır.

Genç Fârâbî'nin yine tarihi bildirilmeyen bir zamanda İran'dan Irak'a gittiğini öğreniyoruz. Fârâbî'nin birçok dil bildiğini haber veren İbnü Hallikân'ın ifadesine göre, Bağdad'da ilk evvel Arap edebiyatına önem veriyor. Bu tercihin Arap dilinin şaheseri olan Kur'anı bütün incelikleriyle kavramak maksadiyle yapılmış olacağını düşünebiliriz. Üslûbunda gördüğümüz selâset ve vecize tarzı, bu mesainin neticesidir.

İbnü Ebî Useybea Fârâbî'nin Bağdad'da maîşetce sıkıntılı bir hayat

geçirdiğini yazar. Öyle görülüyor ki genç talebe yoksullukla pençeleşirken kendisini yeis ve fütura kaptırmamış, ezici ihtiyacın şiddeti nisbetinde artan bir şevkle, tahsile devam etmiş, maddî yoksulluğu manevî kazançla telâfiye çalışmıştır.

Fârâbî Bağdad'da hedefini ve bu hedefe götüreceği yolu kesin olarak tayin etti. Ö sırada burada felsefe okutan Meta adlı bir süryani âlimi ile dost oldu. Ayrıca da başka üstadlardan tabîî, riyazî ilimlerle astronomi ve tıp dersleri aldı.

İbnü Hallikân'dan öğrendiğimize göre ateşli talebe olgunlaştığı sırada Bağdad'dan ayrılan bir dostu, zengin kütüphanesini emaneten kendisine bırakıyor. Genç Fârâbî, bu güzel fırsattan faydalanarak geceli gündüzlü çalışmak suretiyle bu kitapları okuyor, inceliyor ve hattâ istinsah ediyor.

Bağdad'da artık kendisini tatmin edecek kudrette üstad kalmadığını görünce, felsefedeki şöhreti Dârülhilâfeye kadar yayılan büyük Süryanî âlimi Yuhanna'nın derslerine devam etmek üzere Harran'a gidiyor. Hâl tercümesinden bahseden kaynakların sakit oldukları, fakat filozofun sistemi bakımından önemi olan bu seyahati, İbnü Teymiye ile İbnü Hallikân'dan öğreniyoruz.

Onuncu asrın ilk yıllarında ölen Yuhanna Yunan, İskenderiye felsefeleriyle Sabîîlerin dinî ve felsefî telâkkilerine hakkiyle vukufu olan bir bilgindi. Fârâbî'nin Harran'da yalnız felsefe ile yetinmiyerek teoloji konulan üzerinde de geniş tetkiklere koyulmuş olması, daha İran'da iken dinî mezheplere karşı kayıtsız kalmamış olacağı yolundaki tahminimizi teyit etmektedir. Mesleğini inceleyen Avrupalı bilginlerin, doktorilerindeki hususiyetin menşeyini sezmeyişlerini bahsettiğimiz kaynakları görmemiş olmalarıyla izah edebiliriz.

Fârâbî Bağdad'a döndüğü zaman artık tekemmül etmiş bir üstad olmuştu. Fakat muhit, fikirlerini serbestçe yaymağa hiç de müsait değildi. Bağdad, onun gibi bir filozof şöyle dursun başta büyük müfessir ve tarihçi İbnü Cerir, Ehl-i sünnet mezhebi imamı Eş'arî olmak üzere münevver din âlimlerini bile tekfir ettirecek kadar karanlık bir taassup kâbusu içinde yüzüyordu. Fârâbî, bu durum karşısında, inzivaya çekilmek zorunda kaldı. Burada sistemini hazırlamağa, fikirlerini aydınlatacak eserlerini yazmağa koyuldu.

Fârâbî'nin Harran seyahati de dahil olmak üzere Bağdad'da kaç sene kalmış olduğunu kesin olarak bilmiyoruz. Buraya ilk geldiği zaman 20 yaşlarında olduğu kabul edilirse, 941'de Bağdad'dan kesin olarak ayrıldığıının malûm olmasına göre, bu müddetin kırk yıl kadar olması icab etmektedir. Bu uzun seneler, gerek siyasî hayat ve gerek mezhep mücadeleleri itibariyle hilâfet merkezinin en karışık zamanlarıydı.

Fârâbî bu müddet zarfında birincisi Mu'tezidbillâh, sonuncusu Müt-takibillâh olmak üzere altı halife görmüştü. Bağdad'a ilk geldiği sıralarda Elcezire'nin güney bölgelerinde yalnız hilâfetin değil, Müslüman-

lğın da temelini sarsacak, komünizmi andıran yeni bir mezhep yayılıyor, kanlı maceralara başlangıç olan facia haberleri geliyordu. Fârâbî bu korkunç dramın kanlı sahnelerini gördü. Karmatîlerin hunhar Başbuğu Ebu Tahir Cenabî'nin eski Sumerler diyarını mazlum kanlariyle boyaya boyaya Bağdad kapılarına dayandığına şahit oldu.

İki defa hal' edilen, tek bir gün hüküm süren, gözleri oyulan halifeler gördü. Mağrip'de Ubeydilerin, Mısır'da Akşid'lerin, Musul'da Hemedan, İran'da Büveyh oğullarının istiklâllerini ilân ettikleri haberlerinin nasıl bir acz ve teslimiyetle karşılandığını seyretti.

Siyaseten bu hazin duruma düşen Darülhilâfe'de dinî bakımdan hergün daha suzişli manzaralar arzeden mezhep kavgalarını ibretleتماşa etti. Bir taraftan İbnü Ravendi, ufûl etmiş dinlerin kalıntılarını yaymak suretiyle fikirleri bulandırırken Hallâc ibnü Mansur da, türlü sürprizlerle sadedilleri çileden çıkaran iddialarda bulunuyor, Şelmegânî adlı şaşkın bir hurafeci ölenlerin ruhlarının başka bedenlere geçtiği yolunda tenasüh akideleri neşrediyordu.

Umumî efkârda buhranlar yaratan bu acıbadamların feci akibetlerini gören Fârâbî, bütün bu taşkınlıklar arasında koyu taassubu temsil eden Hanbelîlerin çılgınlıklarına da şahit oldu. Bağdad'ın Me'mun ile iki halefi zamanındaki hür havasının ne kadar değişmiş olduğunu, şahlanan cehalet karşısında ilmî hakikatleri yaymakta ne kadar ihtiyatlı olmak gerektiğini gösteren bu kara kuvvet tahakkümü, müslüman dünyasının nasıl bir akibete sürüklendiğini belirten alâmetlerdi.

İsmi müsemmasının zıddı olan halife Muktedir'in aczinden cesaretlenen ve belki de teşvik gören kara kuvvet, dimağları baskı altında kıvrandırıyor; casusluk, nazarlarını fikir ve imanlara kadar uzatıyor; cehaletlerine uygun görünmiyen kitapları, ilme, felsefeye, kelâm mekteplerinin teolojik münakaşalarına ait eserleri zorla topluyarak yakıyor; ellerde, evlerde gördükleri musiki âletlerini parçalıyorlardı.

Fikir hürriyetinin meftunu, müsbet ilim ve felsefenin meclûbu olan sanatkâr ruhlu Fârâbî'nin hortlayan koyu cehaletin boğucu hamleleri karşısında ne derin azaplar duymuş, ne acı günler geçirmiş olacağını tasavvur edebiliriz.

Fakat, manialar, tazyikler karşısında sarsılmıyan, bilâkis azmi artan Fârâbî, cehaleti yenmenin tek çaresinin ilim esaslarını, toleranslı felsefî fikirleri yaymak, imanlı ve bilgili nesiller yetiştirmek olduğuna inandığından inziva köşesinde var kuvvetiyle bu gayeyi temin edecek kitaplar yazmağa devam etti.

Büyük mütefekkir, Bağdad'da kabaran cehalet gayyasında boğulmamış ise, binlerce taraftarı olan Eş'arî'yi mezarından çıkararak yaka-caklarını ilân eden gürhün tecavüzünden masun kalmış ise, bunu münzevî hayatına, kitaplarını yalnız seçme aydınlara tanıtmasına, fikirlerini ancak onlara açmasına medyundu.

Bağdad'ın çekeceği bu kadarla kalmıyacaktı. Darüsselâmın zebani

akınlariyle tarümar olması da mukadderdi. Fârâbî bu haileyi de gördü: ve hattâ Deylem'lilerden teşkil ettiği zebanilerle Şattularab çevresini kasıp kavuran İbnü Beridi, nihayet bu korkunç sürüleriyle bir seylâbe halinde Bağdad kapılarına dayandı.

Halife Mütteki 10 haziran 941'de oğlunu da yanına alarak süvari ile Musul'a doğru kaçarken Fârâbî de cehennem haline gelmiş olan şehri terketti. O, fikir hürriyetini, ilim serbestliğini boğmayan bir muhit arıyordu. Mısır'ın Türk sultanı Akşid tarafından henüz zabtedilmiş olan Şam'da, özlediği toleranslı muhiti bulacağını umuyordu. Oraya gitti. (941) Akşid kendisini büyük bir saygı ile karşıladı. Filozofumuz, hasretini çektiği huzurlu ve toleranslı muhiti bulmuştu. Berdi ırmağı kenarındaki yeşillikler ortasında kayısı ağaçlarının gölgelerinde Bağdad'da iken başlamış olduğu eserlerinin ikmaline koyuldu. Bunlara yenilerini ilâve etti.

Şam'da beş yıl kadar kalan Fârâbî, 946'da Akşid'in burada irtiha-linden sonra, Mısır'a gitti. Neoplatonizmin anayurdundaki tetkiklerini 948'e kadar uzaattığı anlaşılıyor.

Haleb Hâkimi Seyfüddevle'nin daveti üzerine bu tarihte Suriye'ye döndüğünü görüyoruz. 944 senesinde Haleb'i zabtetmiş olan İslâm mücahidi Seyfüddevle, parçalana parçalana perişan bir hale düşen Abbasî hilâfetinin zâtından istifade ederek İslâm diyarına tecavüze başlayan Bizans kuvvetlerine karşı bir mukavemet cephesi kurmuştu.

Bu sırada Bizans imparatorluğunun şark ordusu komutanı Jan Kurkuas da imparatorluğun yetiştirdiği en parlak askerdi. Büyük bir azim ile Bizans ordusuna yeni bir ruh vermiş, Malatlaya'yı zaptettikten sonra Yukarı Mezopotamya'ya kadar ilerleyerek başta Urfa olmak üzere birçok şehirleri tahrip ve pek çok müslümanı imha etmiştir.

Kahramanlığı kadar ilim sevgisi ve bilgisi de ileri olan Seyfüddevle, önce Kurkuas'a, sonra da imparator Porfirojenet'e karşı parlak zaferler kazanmış, İslâm hudutlarını emniyet altına almıştı. Haleb'de başta büyük Arap şairi Mütenebbî ve Ebulfirâs olmak üzere şöhretli âlim ve şairleri toplayan bir mahfil kurmuştu. Savaşız geçen zamanlarını bu mahfilde edebî müşâareler, ilmî münazaralarla geçiriyordu.

Seyfüddevle Mısır'dan dönen Fârâbî'yi bu mahfilde kabul etti. Arkasında, kaynakların *Zeyyi Etrâk* dedikleri millî elbisesi olduğu halde huzura giren Fârâbî'nin vakarlı tavrı herkesin dikkat nazarlarını üzerine çekmişti. Fazilet meftunu Seyfüddevle filozofa büyük iltifatlarda bulundu. Mutat münazaralar başladığı zaman, emîrin iltifatını kıskananlar Fârâbî'yi imtihan etmek üzere sağdan soldan suâller yağdırmağa başladılar. Maksatları emîrin huzurunda onu âciz bırakarak gözünden düşürmekti. Filozof, selis bir ifade ile bütün bu suâlleri cevaplandırdıkça Seyfüddevle'nin de hayranlığı ve hürmeti artıyordu. Sual sırası kendisine gelince manzara değişti. Onu acze düşürmek isteyenler, şimdi mebhut kalmışlardı. Fârâbî suâllerinin cevaplarını da kendi vermek zorunda

kaldı. İbnü Hallikân'ın anlattığına göre o, konuları izah ederken kendisini imtihana çekenler, durumlarını unutarak, birer talebe gibi üstadın takrirlerini zaptetmeğe koyulmuşlardı.

Bu irfan meksefesini yanından ayırmak istemeyen Seyfûddeve kendisine yüksek bir maaş tahsis etti. Fakat, münzevi ve basit hayat tarzını değiştirmek istemeyen Fârâbî, kendisine günde dört dirhem, yani beş kuruş kadar bir paranın kâfi geleceğini söyleyerek fazlasını kabul etmedi.

Fârâbî'nin sanatkâr ruhu, tabiatın güzellikleri kadar musikide de bir ilham kaynağı buluyordu. O, musikinin sadece bir meftunu değildi. Kendisi de büyük bir sanatkârdı. Seyfûddeve huzurunda yapılan müşâareler, münazaralar, daima Fârâbî'nin sanatkârlık kudretini belirten bir ahenkle nihayetleniyordu. Kanunun mucidi olarak şöhret alan üstadın musikideki mahareti, hakkında bir efsane yarattırarak kadar yüksek ve müessirdi.

Seyfûddeve 950'de Şam'a sefer ederken yanından ayırmadığı Fârâbî'yi de birlikte götürmüştü. Yaşı hayli ilerlemiş, vücudu sürekli mesai ile yıpranmış olan ihtiyar filozofun hayat kandilinin yağı tükenmişti. Kısa bir hastalıktan sonra Şam'da gözlerini meclûp olduğu tabiat güzelliklerine karşı ebediyen kapadı. Başta Seyfûddeve olmak üzere irfanının meftunu olan büyük bir cemaat bu fazilet timsalini Bab-us-sağır dışındaki mezarlıkta Allanın rahmetine tevdi ettiler.

Hayatını sükûn ve inziva içinde geçirmiş olan Fârâbî, İslâm mütefekkirleri arasında bilgisine, başarısına nisbetle en az tanınmış bir şahsiyettir. Eski biyograflar, hayatı hakkında pek az malûmat vermişlerdir. İsimleri büyük bir liste tutan kitaplarının da birçoğu bugün mevcut değildir.

Bu üstün insan, şöhret arkasından koşan kıymetsiz şarlatanlar, seviyesine düşmekten kaçınmış, alâıyşsız hayatında kendi fikirleriyle başbaşa yaşamış, düşüncelerini kavrayacak seviyede olmıyan muasırları da kendisinden gereği nisbetinde istifade edememişlerdir. Müteakip asırlarlarda gelen aydınlar ise, mahdut ellerde bulunan kitaplarını görememiş, onun bu kitaplardaki fikirlerini, sonraları onları kendilerine maletmek maharetini gösterenlerin düşünceleri sanmışlardır. Fârâbî, birçok müstesna dehalar gibi, seviyece zamanına, muhitine yabancı idi. İnzivayı tercih etmiş olması da ihtimal ki bundan ileri gelmişti. Kendi fikirleriyle muhitteki kalabalığın seviyesi arasındaki uçurum, onu düşünceleriyle başbaşa yaşamak ıztırarında bırakmıştı.

O, yeni doktrinlere dayanan bir sistemin temelini attı. Fakat, kendi damgası altında yayıldığını görmeden ufûl etti. Çünkü Türk dehasının bu Plotin'i, hayatını tanıttırarak, küçük risaleler halindeki dağınık eserlerini toplayacak, fikirlerini şerhederek yayacak bir Porfir'den mahrumdu. Felsefî bilgisini ona medyun olan ve attığı temel üzerinde yükse-

len İbnü Sînâ bile, muazzam eserlerinde Fârâbî ismini ancak birkaç defa bahis konusu etmiştir.

Bu yüzdendir ki İslâm âleminde felsefenin temelini atan Fârâbî olduğu halde, bu şeref, Ortaçağın devamı müddetince doğuda İbnü Sina'ya, Endülüs'de ise İbnü Rüşd'e verilmiştir; batıda Lâtin dünyasında İslâm filozofları diye tanılanlar da bunlar olmuştur. Yirminci asır ortalarına kadar Avrupa ilim âleminde Fârâbî'nin ne adı, ne de eserleri hemen hemen hiç bilinmiyordu. Cehalet bataklığına gömülen İslâm dünyasında ise adı unutulmuş, kitaplarının bir kısmı yok olmuş, kalanlar da kütüphanelerin yazma mecmuaları arasında küflenmeğe mahkûm kalmıştır.

Ondokuzuncu asrın ikinci yarısı başlarındandır ki Fârâbî hakkında ilk takdir sesi Avrupa'da yükseldi. Alman bilginlerinden Steinschneider 1896 tarihinde Petresburg İlimler Akademisine Fârâbî'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş tetkik mahsulü olan bir muhtıra sundu. Schmöl-der ve Dieterici gibi müsteşrikler de bazı eserlerini tab ettirerek ilim dünyasına yaydılar. bu suretle o zamana kadar adı sanı bilinmeyen Fârâbî birdenbire garp filozoflarının dikkat nazarlarını üzerine çekti ve felsefe tarihinde hakikî mevkiini aldı.

Evvelce de işaret ettiğim gibi filozofumuzun kaynaklarda isimleri görülen kitaplarından zamanımıza ancak bir kısmı intikal edebilmiştir. Bunlar hakkında da henüz esaslı bir tetkik yapılmamıştır. Bu ihmalin en büyük mesuliyet hissesi şüphe yok ki bize, Türk çocuklarına tevccüh etmektedir. Bir Türk olarak bu mesuliyet hicabını erkenden duyduğum için 28 yıl önce, yani 1922'de büyük filozof hakkında İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi mecmuasında birkaç makale neşretmiş, onu aydın Türk gençlerine tanıtmaya çalışmışım. Fakat bu büyük adamın hakkıyla kavranması, ancak mevcut eserleri üzerine geniş tetkikler yapılmasına mütevakıftır. Türk Tarih Kurumu, beş altı yıl evvelden beri Türkiye ve yabancı memleketler kütüphanelerinde araştırmalar yaptırmaya başlamış, bizdekileri tesbit etmiş, memleketimizde bulunmayanların da fotoğraflarını aldırıştır. Bugün filozofun zamanımıza kadar intikal etmiş olan eserlerinin çoğu elimizde bulunmaktadır.

Resmî vazifelerden sıyrıldığım şu günlerde; bin yıl sonra da olsa ; büyük Türk'ün kendi eserlerine dayanarak doktorinlerini belirtmeğe çalışmağı millî bir vazife, zevkli bir meşgale saymaktayım. İkmâline muvaffak olursam mesuliyet hissemi karşılamış olacağım. Fakat Fârâbî gibi mutasavvıf, teolojiyen, fen âlimi, mantıkçı, musiki sanatkârı, tabib, ansiklopedist bir filozofun hakkıyla tanıtılması, her branşta ihtisası olan bilginlerin müşterek mesailerine mütevakıf olduğunu da unutmamalıyız.

Şimdi filozofumuzun sistemi hakkında kısaca malûmat vereceğim. Büyük filozofun rolünün iyice belirebilmesi için, ondan evvel İslâm âleminin teolojik durumunu ve muhtelif mezheplerin mücmel bir krokisini arza ihtiyaç vardır; önce bu tabloyu sunacağım:

Bilindiği gibi İslâm dünyasında fikir hareketi Kur'anla başlamış, teolojik konular etrafında gelişmiştir. Kur'an, kâinatın halikı olarak kadiri mutlak tek bir Allah akidesi telkin ediyordu. Kur'anın mono-teizmi ondan evvelki dinlerin hiçbirinde beliremeyen bir kat'iyeti haizdi. Fakat, bu katiyet yanında ayrıca Allahın sıfatlarından da bahsediliyordu. Bu iki konuyu uzlaştırmak ve ona göre bir izah şekli bulmak, erkenden fikirleri meşgul etmeğe başlamıştı. İlk müslümanlar, bütün dinî meseleleri Kur'an ve hadîs naslarının zahiri mânalarına göre anlıyor, üzerlerinde durmaksızın, öylece kabul ediyor ve inanıyorlardı. Bu yolu takip edenler (Eseriye) yani nassa dayananlar veya (Selefiye) yani eshab ile onların yolunda gidenler adlarını almışlardı. Bunlar dinî akideleri müdafaa için doğrudan doğruya ayetlere, hadîslere, sahabelele onları takip eden tanınmış âlimlerin sözlerine dayanıyorlardı. Bu sebepten ilk zamanlarda doğrudan doğruya Kur'anı anlayışta bir ihtilâf zuhur etmemiş, bir ayrılık olmamıştı. İlk ayrılık üçüncü Halife Osman zamanında başlayan ve Ali devrinde yayılan siyasî mücadele ile belirmiş, sonunda dinî mahiyet arzeden mezhepler doğmuştur.

Ali devrinde şiddetlenen siyasî mücadele, meydana iki ruh haleti çıkarmıştı. Bu iki ruhtan biri: asırlardanberi tanrılaşmış hanedanların sultanları altında yaşamağa alışkın olan memleketlerdeki yeni müslümanlara, diğeri de: çöl halkına ait bulunuyordu. Evvelkiler, ötedenberi alıştıkları bir hanedana bağlanmak geleneğine uygun olarak hilâfetin muayyen bir sülâlede takarrürünü ve irsen tevalisini istiyorlardı. Bunlardan Suriyeliler bu sülâleyi Benî Ümeyye'de; Iraklılar, İranlılar ve Mısırlılar ise Benî Haşim'de buluyorlardı. Ali—Muaviye mücadelesinde evvelkiler Muaviye, ikinciler de Ali tarafını tutmakla bu temayüllerini göstermiş, daha uzun (Şîa-i ehl-i beyt) ehl-i beyt taraftarları adını almışlardı.

Mücadele sırasında ikinci ruh haletini temsil edenler ise tarihin karanlık devirlerindenberi serazad yaşamış, hiçbir devlet otoritesi altına girmemiş olan çöl kabileleri idi. Peygamberin kurduğu dinî otoriteye bile tahammül edemiyerek daha hayatında karşısına yalancı peygamber Müseylime'yi çıkaran Yemame, bu ruhun feveran merkezi idi. Bunlar hilâfet adı altında dinî bir simaya bürünmüş olsa bile, bir hükümdarlık sultanı altına girmekten çekmiyorlardı. Bu itibarla ne Ali'yi, ne de Muaviye'yi istemiyorlardı. Halifelîğe de lüzum görmüyorlardı.

Tarihte Havaric ve Hariciler adı verilen bu ruh temsilcileri, akidelerine verdikleri dinî mahiyete göre (Mârîka) mezhebi taraftarları adıyla ayrılmışlardı.

Ali — Muaviye mücadelesinin kızıştığı bir zamanda Abdullah ibnü Seb'e adında yahudilikten dönme enerjik, fakat fitneci bir adam ihtimal ki Müslümanlığı kökünden sarsarak Benî Kurayza ve Hayber maceralarının intikamını almak üzere; din esaslarını iyi kavramamış yeni

Müslümanlar arasında birtakım ibtidai hurafeler yaymağa başlamıştı. Ali'nin Allah olduğunu iddia edecek kadar ileri giden bu adamın telkinleri, kendi adına nisbetle anılan (Sebeiyye) mezhebine esas oldu. Bu sebeple siyasî temayül ayrılığı neticesinde zuhur eden bu iki fırkadan Şîa içinde (Sebeiyye), Hariciler arasında da (Mârîka) adlarında dinî mahiyette iki mezhep teşekkül etti.

Daha sonra zuhur eden ve doğrudan doğruya dinî akidelerin anlayışından ve izahından doğan mezhepler ise başka sebeplere dayanıyorlardı : Müslümanlık Arabistan hudutlarını aşarak eski din ve kültürlerin beşiği olan Mezopotamya, Mısır, İran ve Bakteriyan gibi memleketlere yayıldıktan ve fütihat devri kapanarak imparatorlukta huzurlu bir hayat takarrür ettikten sonra, Kur'an âyetlerini, hâdiseleri, din akidelerini anlayış tabiatıyla çok değişmiş, türlü şekillerde münakaşalar başlamıştır.

Emevîlerin son zamanlarında beliren ve Abbasîlerin iktidara geçmelerinden sonra hızlanan bu münakaşalar, Basra'da Hasan Basrî tarafından kurulan medrese çevresinde süratle gelişti, genişledi. Başlıca münakaşa mevzuu, Allahın birliği, zat ve sıfatları, kâinatla münasebeti, insanın irade ve hürriyeti gibi meselelerdi. Münakaşacılarından bir kısmı, Allahın zatından ayrı birtakım sıfatları olduğunu müdafaa ediyor, diğer kısmı ise her hususta bir olan Allahın zatından ayrı birtakım sıfatları olamayacağı kanaatini ileri sürüyorlardı. Evvelkiler (Sıfatiyye), ikinciler de (Muattıla) mezhebini temsil ediyorlardı.

Eski paganizm telâkkilerinden sıyrılamamış ve Müslümanlığı ilmî surette kavrayamamış olan cahil zümreler ise Allahı insanlara benzetecek surette vasıflandırıyor, bunların kara cahilleri daha ileri giderek Arş üzerinde oturmuş kahir bir hükümdarı andıran bir Allah tahayyül ediyorlardı. Evvelkiler Müşebbihe, ikinciler de Mücessime mezhebi damgasını taşıyorlardı.

İnsanın hürriyeti ve iradesi meselesi de ilk münakaşa edilen konulardan biri olmuştu. Sabiîler arasında yetişen Caad ibnü Dirhem ile fikir yoldaşı Cehem ibnü Safvan, Emevîlerin son zamanlarında insanlarda hürriyet ve irade olmadığı iddiasını ortaya atmış, son Emevî hükümdarı ikinci Mervan'a da bu kanaati kabul ettirmişlerdi.

Bunlar insanı, şahsî hürriyet ve iradeden mahrum bir kukla, kurulduğu gibi hareket eden bir roboto gibi telâkki ettiklerinden mezheplerine Cebriye denilmişti. İnsanda hürriyet olmadığını kabul etmek suretiyle ahlâkî mesuliyeti ortadan kaldıran bu akide, istikbalde müslüman cemiyetlerinin ahlâk ve hayatîyet itibariyle başlıca inhitat âmili olacaktı. Fakat, Abbasîlerin ikinci haiifesi Mansur zamanında Basra'da Vasil ibnü Atâ ve Amr ibnü Ubeyd'in kurdukları mukabil mezhep, yavaş yavaş münevver zümreleri içine alarak Cebriye mezhebinin ahlâkî ve hayatî tahririni önlemişlerdi. Bu yeni mezhep, Cebriye'den başka

Müşebbihe ve Mücessime gibi geri düşünceleri temsil eden mezheplere karşı ilmin ve aklın bir tepkisi idi.

Bu mezhebi kuranlar, müdafaa ettikleri esaslara göre kendilerine ehl-i adl ve tevhit adını veriyorlardı. Muarızları ise onları Mu'tezile ismiyle anıyorlardı. Kabul ettikleri prensiplere, takip ettikleri metodlara göre biz de kendilerine İslâm rasyonalistleri ismini daha uygun buluyoruz.

Dokuzuncu asır ortalarına doğru vefat eden Ebû Hüzeyl Allâf, cüz'i ferd (atom) ve halâ esasına dayanan bir nazariye ile bu mezhebe ilmî bir sima vermeğe çalıştı. Rasyonalistlerin atom nazariyeleri Yunanlı Demokrit'den ziyade Hint filozofu Kanad'nın atomizmine benziyordu.

Memun'un hilâfete geçmesiyle (813) başlayan tercüme faaliyeti, Yunan, İskenderiye, Hint ve İran kaynaklarından birçok kitapları aydın müslümanların önüne serdikten sonra yeni bir durum başladı. İlk tercüme edilen kitaplar, tabiat ilimlerine, kimya ve fiziğe, matematik ve astronomiye ve nihayet tıbbâ âit eserlerdi. Bu kitaplar, münevverleri teolojiden tabiat âlemine, ilim sahasına çevirdi. Neticede Ebû Bekr Razi, Elkindi, Belhli Ebû Zeyl, Ferganalı, İbnü Kesir, İbnu Meskeveyh, İbnü Kurre ve Musa biraderler gibi ilim ve tababet tarihinde iz bırakan şöhretli bilginler yetişti. Fakaf yine tercüme faaliyetinin neticesi olarak ortaya atılan mantık ilmi ile, gerek teolojik mekteplerin, gerek rasyonalistlerin ve gerek tabiatçı bilginlerin metodlarını çürüten yeni bir çıkır belirmişti. Mantıkçılar, metod itibariyle tabiat görünüşlerine dayanan bilginlerden ayrıldıkları gibi selefçilerin de hatayı delillerine hiçbir kıymet vermiyor, o zamana kadar doğruyu bulmak ve hakikate erişmek hususunda en sağlam ve emin yol sanılan rasyonalistlerini meydana koyuyorlar.

Filhakika nazar ve burhan metodunu takip eder görünen rasyonalistler, hakikatte rey (opinion) ve cedel (diyalektik) tarikini iltizam ediyorlardı. Halbuki gerek rey ve gerek diyalektik yoluyla yapılan istidlal ve erişilen netice insanda kat'î ilim değil, ancak zan hasıl edebilirdi. Mantıkçılar, bu iki istidlal yolunun da çürüklüğünü gösteriyorlardı.

İptidâî telâkkileri temsil eden mezhepleri gülünç bulan münevverlerin, prensipleri ilmî görünen mezheplerin birbirlerinin davalarını çürütmeleri, birbirlerini dalâlette göstermeleri muvacehesinde şaşırılmış oldukları bir sırada rasyonalistlerin en sağlam sanılan metodlarının da bu suretle baltalanmış olması, neticede geniş bir şüphecilik devri açmış oldu. Bu hal münevverleri kanaatsizliğe, ümitsizliğe, hiçbir şeye inanmamağa sürüklemiş, kara cahilleri de din namına hurafeler yapmak, kalka tahakküm etmek yolunu serbest bırakmıştı.

İskender'in Asya fetihlerine başladığı sıralarda sofistlerin sürükledikleri şüphecilik girivesinde bunalan Yunan dünyası, Mualim-i evvel Aristo'nun saçtığı ışıklarla nasıl hakikî ilim yolunu bulmuş ve bu giri-

veden kurtulmuş ise İslâm dünyası da içinde bulunduğu labirentten çıkmak için bu sırada böyle bir kurtarıcı dehayı muhtaç bulunuyordu.

İşte İslâm dünyasında işleyen dimağların hakikate erişmekten ümitlerini kestiği, çırpınan kalblerin şüphe ve cehalet labirenti içinde kıvrandığı böyle bir zamanda idi ki Türk filozofu Fârâbî, uzun ve dâvasız tahsil yıllarının zengin hamulesiyle ortaya atıldı.

Yayıdığı hüzmelerle istikbal için geniş bir bilgi çığırını çizdi. Yeni metodlara dayanan felsefî bir sistemin temelini attı. Haklı olarak, ilim tarihinde Eskiçağ üstadı Aristo yanında ortaçağ üstadı unvanını kazandı.

Fârâbî, İslâm dünyasında yükselen felsefe mektebinin ilk kurucusu, İslâm felsefesinin ilk mimarıdır. Onun doktrinleri kadar ahenkli ve birbirlerine bağlı prensiplere dayanan bir sistem, ihtimal ki pek az bulunabilir.

Türk filozofunun hedefi, evvelâ insanı doğruya, hakikate eriştirecek mebdeleri, metodları tesbit etmek, bu metodlara göre ilimlerin ana mebdelerini birbirlerine bağlamak, metafizik, âlemi ile fizik âlemi arasına rabitalar tesis etmek, sonra da İslâm dininin akideleriyle zamanında ilim ve felsefe neticelerini uzlaştırmak suretiyle münevver müslümanlarda dinî inançlardan uzaklaşmaksızın ilim alanında ilerileyebilecekleri kanaatini uyandırmak, bu suretle cahil hurafecilere, kara kuvvetçilere karşı şuurla mücadele edecek ekipler yetişmesine zemin hazırlamaktı.

Bunun içindir ki eklektik bir mahiyet arzeden sisteminin başlıca üç unsuru ihtiva ettiğini görüyoruz.

1. Felsefe sistemlerine ait fikir ve prensipler,
2. İslâm dini akideleri,
3. İlmî ve felsefî esaslarla İslâm dini akidelerini uzlaştırma yolundaki buluşlar. •

Keskin bir zekâ, engin bir bilgi mahsulü olan bu sonuncu fikirler ve buluşlardır ki sistemine bir orijinalite kazandırmış, ona felsefe tarihinde yüksek bir mevki temin etmiştir. Sistem incelendiği zaman ilim ve felsefe esaslarıyla İslâm akidelerini telif hususunda üstadın göstermiş olduğu geniş tolerans, ince ve şumullü görüş, her iki alanındaki ihatalı bilgi ve nihayet telif hususundaki emsalsiz maharet karşısında derin bir hayranlık duymamak mümkün olamamaktadır.

Fârâbî sistemi bütün parçaları ahenkli, birbirlerine uygun bir spritualisme, daha ince bir ifade ile bir intellectualisme'dir. Başlangıçta mantığın sert istidlâlleriyle örülen sistem, sonlarına doğru ruhu okşayan bir meyil ile Panteizme müncer olmaktadır.

Fârâbî'nin açtığı çığır sayesinde ki İslâm dünyasında felsefede İbnü Sina'lar, ibnü Rüşd'ler, İbnü Bace'ler, teoloji alanında da Gazalî'ler, Amidî'ler, Nesefî'ler yetişmiş, bu suretle hedefi tahakkuk etmiştir. Filozofumuz, sistemi ile de, Yunan ve İskenderiye'den gelen, İslâm dünya-

sında inkişaf ederek Endülüs yoluyla garp âlemine geçen, burada da rönesansa yol açan büyük fikir hareketini hızlandıran simalar girmiştir. Yunanistan'ın Aristo'su, İskenderiye'nin Ploten'i ne ise İslâm dünyasının Türk Fârâbî'si de olur.

Sisteminin metafizik kısmında âlemin imkânı esasında, vücudu kendinden olan bir mebdee çıkmak, sonra da akl-ı mahz olan bu tek mebededen çokluk âleminin, kâinatın feyezani izah etmek amacı güdülmüştür. Bu kısım biri feyezan (Emantation) diğeri de ukul-i aşere (Dix intelligences) denilen birbirlerine bağlı iki doktrine dayanmaktadır. Bu suretle de Dekart'ın " Felsefe bir ağaca benzetilirse kökü metafizik, dalları da fizik olmak icabeder.,, ifadesiyle belirttiği görüşe uygun olarak vahdetten keserete gitmek suretiyle metafizikten fizik âlemine geçmektedir.

Feyezan doktrini ile kendisinden yedi asır sonra gelen filozof Spinoza'ya zengin bir ilham kaynağı hazırlayan büyük üstadın metafiziğini burada teşrihe ne zaman, ne de durum müsait değildir. Bunu hazırlamakta olduğum esere bırakıyorum.

Bu arada büyük Türk feylesofunun ahlâk ve içtimaî siyasetteki görüşüne ve idealine temas etmek suretiyle sözlerime son vereceğim.

Üstadın bu konulardaki görüşü, insanın sosyal bir mahlûk olması esasına dayanıyor. O, içtimaî bir varlık olan insanların fitratları ve karşılıklı ihtiyaçları icabı olarak toplu yaşamak zorunda olduklarını kabul eder. İnsan topluluklarının da ancak amelî sahada iş bölümüne, ahlâkî ve içtimaî alanda da karşılıklı sevgi ve tesanüde dayandığı takdirde tekâmüle doğru geliştireceğine inanır. Fertleri arasındaki münasebet ve ahengi bu iki esasa bağlayan Fârâbî'ye göre böyle bir cemiiyyet için ideal hükümet şekli Cumhuriyet'dir.

Medine-i fazıla dediği ideal site, siyasî teşekkülün ünitesi, ilk birliğidir. Ondan daha geniş ve daha yüksek teşekküller doğar. İlk yüksek teşekkül, bir memleketteki ideal sitelerin ittihadıyla vücut bulan birleşik devlettir. En yüksek siyasî ideal ise müstakil birleşik devletleri temsil eden ve kendi tabiriyle bütün meskûn arza şâmil olan dünya devletleri birliğine doğru gitmek olmalıdır.

Filozofumuz, sosyal teşekkülün nüvesi olan aileden başlamak üzere soy sop, kabîle ve aşiret gibi tekâmül merhalelerini ve millet vasfını kazanan insan toplulukları için ilk siyasî birlikler olarak kabul ettiği Medine-i fazılları, ideal siteleri bir insan bedenine benzetir. Her site vatandaşları bedendeki uzuvlar gibidirler. Her biri iş bölümüne göre vazifesini diğerleriyle ahenkli bir surette başarmakla mükelleftir.

İş bölümü vatandaşlar arasında içtimaî tesanüt yaratır. Medine-i fazılanın temeli iş bölümü ve içtimaî tesanüttür. Böyle bir yurttan vatandaşlar kederi ve neşeyi müştereken duyarlar. Vatandaşların bir kısmına gelen felâkat, hepsini birden sarsar.

İş bölümünde vazifeler, gayelere göre değişir. En yüksek ve en

ağır vazîfe, vatandaşlar arasında her hususta en kemalli olması gereken devlet başkanınıdır. Bedendeki kalb ve dimağın rolleri ne ise Cumhurbaşkanının rolü de odur.

Fârâbî'nin Medine-i fazılada hayatiyet kaynağı, nizam ve teşkilât mebbei saydığı ve bütün ümitlerini bağladığı devlet başkanının rolü yalnız siyasî değildir. Onun, aynı zamanda siyasî rolü kadar ehemmiyetli olan ahlâkî ve içtimaî vazifeleri de vardır.

Siyasî rol itibariyle başkan memleket idaresinden birinci derecede mes'uldür. Vekiller, devlet memurları ondan alacakları direktif ve hızla hareket ederler. Ahlâk bakımından ise, başkan bütün vatandaşlar için fazilet örneğidir. Memleketin huzur ve saadeti, devlet başkanının kabiliyetine ve yüksek vasıflarına bağlıdır.

Fârâbî devlet başkanının ağır vazifelerini başarabilmesi için kendisinde birtakım şartların toplanmış olması lüzumuna kanidir. Bu şartlara göre, devlet başkanının bünyesi sağlam, zekâsı keskin, hafızası kuvvetli, muhakemesi metin, hitabeti tesirli, ruhu necip olmalıdır. Tettebbudan zevk almak, yalandan ve yalancılardan kaçınmak, adalete ve âdil insanlara meclûp olmak başkanın şiarı olmalıdır.

Fârâbî ancak bazılarını belirttiğim bütün bu şartların tek bir insanda toplanmasının müşkül olduğuna işaret ediyor. Fakat muhal de görmüyor. Başkanlık için gereken şartları haiz bir vatandaş bulunmadığı takdirde şartlardan en çoğunu haiz vatandaşın başkan seçilmesini, fakat kendisine onda bulunmayan vasıfları haiz bir veya birkaç yardımcı verilmesini tavsiye etmek suretiyle bir hal çaresi de gösteriyor.

Filozofumuz, Medine-i fazılanın ideal başkanı için lüzumlu gördüğü bu şartlarla yetinmiyor. Sisteminin umumî ahengine göre başkanın üstün insan olmasını istiyor. Onun nazarında üstün insan ahlâkan, ilmen diğer insanların üstünde olan ve cismanî ihtiraslardan sıyrılmış bulunan vatandaştır. Ukul doktorinine göre, bu tekamüle yükselmiş olan üstün insan, akl-ı müstefaddan feyz almak kabiliyeti kazanmış demektir. Bu mertebeye yükselen üstün adam, başkalarının sezemediğini görür, anlayamadığını kavrar, engin ve uzak görüşe dayanan muhakemesinin dürüstlüğü ile vatandaşlara huzurlu, refahlı mesut bir hayat temin eder.

Filozofumuz bu suretle siyasî ve içtimaî düşüncesini bir nevi mistisizm rasyonalist görüşle umumî sistemine bağlamaktadır.

İrsî bir imparatorluğun merkezinde yaşayan, çevresinde tagallüple iktidara gelmiş derebeyler idaresinden başka örnek görmeyen bu Türk dehasının, insanların hayır ve saadeti endişesiyle belirtmiş olduğu siyasî idealler, her türlü takdirin fevkinde buluşlar ve görüşlerdir.

Fârâbî'nin siyasî ünite olarak düşündüğü Medine-i fazılanın hüviyeti ve idare şekliyle onların birliğini teşkil eden hükümetin müşterek başkanına tanıdığı selâhiyetler gözönüne alınca filozofumuzun prezi-

dansiyel bir cumhuriyet rejimini tercih ettiği anlaşılmaktadır. Türk filozofu bu kadarla da kalmamış, insanlığın ancak yirminci asırda ve iki büyük dünya harbinin yarattığı faciaları gördükten sonra düşünebildiği dünya devletleri birliği fikrini bin yıl önce insanlık ideali olarak ilk defa ortaya atmıştır.

Bütün beşeriyet için müşterek huzur ve saadet ideali arkasında koşan bu üstün insanın ulvî duygusu, engin dehası önünde hürmetle eğilelim!